

Obraz Warszawy w latach 1939-1945

W przededniu wybuchu II wojny światowej Warszawa będąca największym miastem i stolicą Polski była istotnym ośrodkiem naukowym, kulturalnym, politycznym oraz gospodarczym. W samym centrum stolicy znajdowały się siedziby naczelnych władz państwowych: prezydenta, rządu, sejmu i senatu oraz naczelnych władz wojskowych: generalnego inspektora Sił Zbrojnych, ministra spraw wojskowych, a także szefa Sztabu Głównego, co więcej skupiała naczelne organy partii i stronnictwa polityczne, a także organizacje społeczne. Znajdowały się tu ponadto placówki dyplomatyczne innych państw. W latach 30-tych ówczesny prezydent Warszawy Stefan Starzyński znacząco zmienił jej wygląd bowiem doprowadził do powstania szeregu inicjatyw na gruncie budowlanym np. m. in. : wzniesiono przy placu Napoleona najwyższy budynek w Polsce, szesnastopiętrowy gmach będący siedzibą Towarzystwa Ubezpieczeniowego Prudential, a także przy placu znajdowała się już antena telewizyjna. W tym czasie rozpoczęto budowę Dworca Głównego, który stał się najnowocześniejszym dworcem w Europie, a także asfaltowano ulice i uruchomiono nowe lotnisko na Okęciu, a ponadto planiści pracowali nad wytyczeniem pierwszej linii metra. Z przyjemnością warszawianie spacerowali równymi chodnikami, gdzie nocą w około pobłyskiwały setki neonów, które otaczał szereg monumentalnych dzieł nowoczesnej architektury powstałych wtedy, gdy Warszawa była już stolicą niepodległego i europejskiego państwa. Metropolia była miastem pierwszorzędnie i sprawnie zarządzanym, co niewątpliwie miało znaczący wpływ na jej efektywny rozwój. Na uwagę zasługuje fakt nowatorskich poczynań względem planu zagospodarowania przestrzeni Warszawy, który był honorowany na światowych wystawach. Przedwojenna Warszawa była metropolią określaną w owym czasie *Paryżem Północy*, którą cechował wielkomiejski, a także twórczy charakter. Warszawska metropolia to nie tylko okazałe budynki, ale to też przede wszystkim jej mieszkańcy, którzy powodowali, że stawała się wciąż rodzącą się potęgą na miarę XX wieku. W znaczącej metropolii narodził się największy zespół naukowy pod względem liczby wykładowców i słuchaczy wyższych uczelni, a więc w skali kraju wyniósł 40 %¹. Warszawa ponadto uległa ewolucji w sferze artystycznej stając się największym centrum we wszystkich dziedzinach owej twórczości. Miała miejsce także niezmierna eskalacja szkolnictwa powszechnego, średniego i wyższego, gdzie z powodzeniem zwalczono analfabetyzm.

¹ M. Berezowska, *Obraz demograficzny Warszawy czasu wojny i okupacji*, w: W. Fałkowski, *Straty Warszawy 1939-1945. Raport.*, s. 12.

W okresie domniemywanego konfliktu zbrojnego stolica kraju, która skupiała główne organa polityczne i wojskowe niezmiennie stanowiła ogniwo w planach operacyjnych i była decydującym pomostem w systemie obrony państwa. Pozycja Warszawy potęguję się, gdy weźmiemy pod uwagę znaczenie Wisły, która niewątpliwie stanowiła przeszkodę wodną dzielącą centralne obszary Polski, mające nadrzędne znaczenie w przypadku wojny z Niemcami. Dogodne położenie geograficzne Warszawy wraz z jej węzłem komunikacyjnym sprawiły, że zajęła znaczące miejsce w planach strategicznych hitlerowskiego dowództwa.

W przededniu wybuchu Powstania Warszawskiego nastroje społeczne w stolicy napawały optymizmem bowiem nieodparta chęć odwetu za pięć lat okupacji i ucisku sprawiły, że decyzja o powstaniu była wyczekiwana. Przygotowania do Powstania poprzedziła decyzja Armii Krajowej, którą notabene wydał ówczesny naczelny dowódca gen. Tadeusz Bór-Komorowski o wyłączeniu Warszawy z akcji „Burza” ponieważ miało to zapobiec wszelkim zniszczeniom i cierpieniom warszawian w razie ofensywy radzieckiej. Natomiast w stolicy miały zawiązywać się walki wyłącznie na wypadek ogłoszenia o powstaniu powszechnym, a także w wyniku całkowitego paraliżu armii niemieckiej. Była to jednak przedwstępna decyzja, która została zmieniona 21 lipca 1944 r.² na skutek zwycięskiej ofensywy radzieckiej zbliżającej się do Warszawy. W szeregach armii niemieckiej i administracji dostrzegano zaś wyraźne rozproszenie, do którego cegiełkę dołożył nieudany zamach na Hitlera. Przez miasto przemieszczał się tabun ewakuowanych Niemców ze Wschodu, a także zdziesiątkowane niemieckie jednostki wojskowe. Apogeum popłochu wysiedleńczego nastąpiło w dniach 22-23 lipca, gdzie wycofywali się urzędnicy administracji i zaprzestało działać większość urzędów. Wszystkie okoliczności znacząco wskazywały o rychłym zakończeniu zmagania z Niemcami, a ludność Warszawy wobec tego faktu nie traciła przy tym wiary i nadziei w lepsze jutro. Po zmroku niebo nad Warszawą każdego dnia zasłaniały samoloty radzieckie, a w oddali było słycać przerażające huczenie ciężkiej artylerii. Stwierdzono, że Powstanie, które wcześniej czy później wybuchnie w Warszawie musi poprzedzić 12 godzinny czas przed wkroczeniem Armii Czerwonej potrzebny do objęcia decydujących obiektów w mieście i sformowania administracji. Ostateczna decyzja o wybuchu Powstania przede wszystkim skupiała się w naczelnym dowództwie AK, gdzie wszelkie postanowienia były dzierżone przez Komendanta Głównego AK gen. Bora-Komorowskiego, Szefa Sztabu KG AK płka (a następnie gen.) Tadeusza Pełczyńskiego i Zastępcy Szefa Sztabu płka (a następnie gen.) Leopolda Okulickiego. Wszyscy panowie generałowie opowiadali się o rychłym wybuchu

² K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w latach 1939-1945*, Warszawa 1984, s. 309.

Powstania nie bacząc na stan porozumień z rządem radzieckim i z Armią Czerwoną, co więcej wszystkie organizacje konspiracyjne zajmowały analogiczne stanowisko.

Warszawa zajmuje szczególne miejsce na tle zniszczeń innych miast polskich bowiem one w całości zostały planowo realizowane z jednoczesną eksterminacją narodu polskiego. We wrześniu 1939 r. po raz pierwszy Warszawa była burzona zarówno z powietrza i z ziemi, a 17 dnia zniosła najtrudniejsze wydarzenia bowiem na miasto spadło ponad 5 tys. pocisków i miasto poniosło ogromne straty. Powyższe wydarzenia skutkowały zagładą około 50 000 zabitych, a także spustoszeniem około 12 % ogólnej liczby budynków³. Okaleczony został Zamek Królewski, płonął katedra św. Jana, filharmonia, sejm, Dworzec Główny i szereg budynków w mieście. Podczas wyczekiwania przed sklepem na żywność wielu ludzi poniosło śmierć zwłaszcza dziesiątki kobiet i dzieci⁴. Niemal na każdym podwórku i skwerze wyrastały coraz to nowe krzyże i mogiły obrońców i mieszkańców Warszawy.

Jednak w obliczu poniesionych strat, a także opuszczenia 21 września miasta przez członków misji dyplomatycznych, ambasad i konsulatów walka z najeźdźcą trwała nieustannie. 25 września został przedłużony ogień artyleryjski na cały dzień, który dodatkowo został podwojony z wykorzystaniem około 300 samolotów bombowych, w wyniku czego w kolejnych dniach naloty bombowe trwały nieprzerwanie. W związku z powyższym miasto tonęło w płomieniach i dymie, a trudności z dostępem do wody i elektryczności nasiliły i tak trudną sytuację, która uniemożliwiała jakąkolwiek pomoc. Tuż po nalotach nastąpiło kluczowe natarcie, gdzie na dywizję niemiecką przypadły dwa bataliony polskie, które nie zdołały na odcinku północnym uratować Babic, a także na południowym odcinku fortu Dąbrowskiego i fortu Czerniakowskiego.

Na falach eteru prezydent Warszawy Stefan Starzyński obwieścił światu o tragicznych wydarzeniach w następującym komunikacie „Warszawa płonie ! Warszawa bombardowana bez przerwy z powietrza i ziemi, zamieniła się w rumowisko gruzów. Nie mamy światła, nie mamy wody, nie mamy żywności. Sześćdziesiąt tysięcy zabitych, sto tysięcy rannych – oto rezultat straszliwej furii najeźdźcy ! ”⁵. Jednakże Warszawa broniła się nieprzerwanie, co więcej w dniu poprzedzającym ogłoszenia o kapitulacji tj. 27 września stoczono walkę na Bielanych, gdzie Niemcy pochwycili kilkaset metrów terenu na Ochocie i skrawek ulicy Opaczewskiej.

³ A. Ciborowski, *Warszawa o zniszczeniu i odbudowie miasta*, Warszawa 1969, s. 44.

⁴ K. Mórański, *Warszawa dzieje miasta*. Warszawa 1988, s. 319.

⁵ K. Mórański, *Warszawa dzieje miasta*, s. 321.

W rezultacie w dniach obrony stolicy zginęło 2 tys. żołnierzy i około 10 tys. osób cywilnych, a także zostało rannych ok. 16 tys. żołnierzy i ok. 40 tys. osób cywilnych.

Warszawa jest miastem, którego położenie geograficzne znajduje się w samym centrum Polski i w miejscu, gdzie najważniejsze dopływy wpadają do Wisły. Należy zważyć, iż Polska położona jest także w samym środku Europy, co ma niewątpliwie doniosłe znaczenie w rozwoju urbanistycznym i w połączeniu hydrograficznym. Centralne usytuowanie Warszawy sprawia, że do miasta prowadzą drogi wodne ze wszystkich stron Polski m.in. z północnego wschodu Bug z Narwią oraz Bzurę z dużym dorzeczem wysuniętym na południe, a zwłaszcza zachód i Pilicę, niosąc w ten oto sposób swe wody ze znacznych obszarów. Warszawa leży pośrodku niecki Mazowieckiej, jednakże w miarę wyniosłym miejscu wysuniętym tu najbardziej na północ. Warszawa oprócz tego położona jest na skrzyżowaniu dwóch wielkich międzynarodowych szlaków komunikacyjnych przecinających Europę z północy na południe i ze wschodu na zachód. Dogodne położenie zapewnia Warszawie znaczący rozwój w bliższej i dalszej przyszłości. Dlatego wszystkie czynniki jednoznacznie wskazują o wielkim znaczeniu, jakie odgrywa Warszawa w przestrzeni aglomeracyjnej. W pobliżu stworzonych uprzednio linii kolejowych i szos ważna była ponadto w latach trzydziestych przestrzeń transportu lotniczego „LOT”, który obsługiwał regularne połączenia do głównych stolic europejskich i na Bliski Wschód, dzięki czemu wzrastało tranzytowe znaczenie miasta.

Należy podkreślić iż Warszawa pełni funkcję stolicy Polski dopiero od 1918 r., natomiast formalny zapis o jej stołeczności pojawił się nie wcześniej niż w 1952 r. w Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Symbolem Warszawy stała się Warszawska Syrenka będąca najstarszym wizerunkiem herbu miasta, która znajduje się m. in. na Rynku Starego Miasta. Rzeźba z wizerunkiem Syrenki, do której pozowała Krystyna Kraheńska ps. „Danuta”, autorka piosenki „Hej, chłopcy, bagnet na broń!”, a także uczestniczka Powstania Warszawskiego, która zginęła w pierwszych dniach toczących się walk została postawiona nad Wisłą w kwietniu 1939 r. Generał Władysław Sikorski nadał Warszawie odznaczenie Srebrnego Krzyża Virtuti Militari w uznaniu za zasługi dla obrony miasta we wrześniu 1939 r.

W celu rozszerzenia granic Warszawy i wzrostu ludności zmienną datą był rok 1916, w którym nastąpiła wielka inkorporacja. W tym czasie Komitet Obywatelski miasta Warszawy, w rękach którego znalazł się Zarząd miasta Warszawy zawarł przełomową uchwałę, gdzie prawomocnie przyłączone zostały do Warszawy przedmieścia miasta.

Wykluczenie Wielkiej Warszawy było jedynie faktycznym powiększeniem tego, co określał plan z r. 1762, w którym zmierzano do uporządkowania obszernych przedmieść i włączenia ich do ogólnych zarządzeń municypalnych. W związku z powyższym powstanie Wielkiej Warszawy otworzyło perspektywę zniesienia pierścienia fortów oraz Cytadeli, jako fortecy, dzięki temu w naturalny sposób mogła biec wzdłuż Wisły ku północy. Przestrzeń Warszawy z 3 452 ha (z 1914 r.) zwiększyła się czterokrotnie do 11 483 ha² ⁶. Spis ludności nowo przyłączonych przedmieść wykazał w 1916 r. 109 645 mieszkańców, którzy stali się obywatelami Wielkiej Warszawy. Do 15 komisariatów śródmieścia przybyło 11 nowych obwodów. W granicach miasta znalazły się tak ważne dzielnice jak: Siekierki, Czerniaków,, Sielce, Mokotów, Rakowiec, Ochota, Czyste, Wola, Koło, Powązki, Buraków, Izabelin, Żoliborz, Marymont, zaś po stronie Praskiej – Pelcowizna, Bródno, Targówek, Grochów, Saska Kępa⁷.

W wyniku wielkiej inkorporacji, która miała miejsce w r. 1916 uległ powiększeniu obszar Warszawy, a co za tym idzie, także jej mieszkańców. Spis ludności nowo przyłączonych przedmieść wykazał w 1916 r. 109 645 mieszkańców, którzy stali się obywatelami Wielkiej Warszawy, zaś w 1918 r. liczyła już 758 411 obywateli przy obszarze 11 483 ha, a więc na 1 ha przypadło 66 warszawian⁸. W 1932 r. mieszkańców stolicy było 1 173 800 przy obszarze aglomeracji w małym stopniu większym, obejmującym w wyniku przyłączenia lasu Bielańskiego – 11 807 ha. Na skutek tego gęstość zaludnienia Warszawy wyniosła 99 mieszkańców na 1 ha. Warszawianie rozprzestrzenieni byli na całym obszarze, jednakże w sposób niejednorodny. Komisariaty Śródmieścia miały silniejsze zaludnienie, przedmieścia zwłaszcza niektóre nader słabe.⁹

Przed wybuchem II wojny światowej w r. 1938 Śródmieście skupiało 58,5% ludności ówczesnej Warszawy, licząc trzy czwarte mln mieszkańców. Na drugim miejscu biorąc pod uwagę gęstość zaludnienia plasowała się Praga Północ z 140 tys. (11%) i Praga Południe (8,4%). Następnym spośród pozostałych dzielnic był Mokotów, w którym zamieszkiwało 90 tys. osób tj. 7% i podobnie było na Woli. Stosunkowo niewielkimi dzielnicami pod względem

⁶ S. Dziewulski, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków (1230 – 1930)* w: „*Kronika Warszawy*”, R: 9, nr. 2, 1933, s. 134.

⁷ S. Dziewulski, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków (1230 -1930)* w: „*Kronika Warszawy*”, R: 9, nr. 2, 1933, s. 134.

⁸ S. Dziewulski, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków (1230 – 1930)*, w: „*Kronika Warszawy*”, R: 9, nr. 2, 1933, s. 134.

⁹ S. Dziewulski, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków (1230 – 1930)*, w: „*Kronika Warszawy*”, R: 9, nr. 2, 1933, s. 134.

zagęszczenia ludnościowego była Ochota, która liczyła 4% ogółu obywateli miasta i Żoliborz, gdzie zaobserwowano niewielki wzrost mieszkańców wynoszący 4, 6 % bowiem lakonicznie upowszechniły się jako połączone fragmenty stolicy.¹⁰

Wybuch II wojny światowej położył kres rozkwitowi miasta bowiem uległo ono zagładzie. W dniu wybuchu wojny Warszawa liczyła: 1 310 000 mieszkańców, 595 000 izb mieszkalnych, 161 budynków szkolnych, 144 przedszkoli, 6 974 łóżek w szpitalach, 9 wyższych uczelni¹¹. Wynik hitlerowskiej okupacji w Warszawie w pełni tego słowa znaczeniu obrazuje ekspansywność i rozmieszczenie ludności. W rezultacie wrześnieowych migracji, w tym aktywizacja wojenna, ewakuacja, przyjazd uchodźców i efekt oblężenia liczba ludności stolicy zmniejszyła się z 1309 tys. (1 IX) do 1278 tys. (30 X). Od listopada 1939 r. liczba ludności Warszawy relatywnie postępuje, ze względu na przybycie do stolicy stałych jej mieszkańców oraz fali ludności wysiedlonej w różnych częściach kraju zwłaszcza z terenów Polski zachodniej i północnej przyłączonych do Rzeszy, a także przesiedleniem ludności żydowskiej z osiedli podstołecznych strefy zewnętrznej do getta warszawskiego.

Pod koniec 1939 r. liczbę mieszkańców Warszawy oblicza się na podstawie przydzielania chleba, która wyniosła 1340 tys. osób. Zredukowanie przyrostu naturalnego i wzrostu śmiertelności doprowadziły do zmniejszania się liczby mieszkańców Warszawy bez względu na nieprzeciętne już skupisko w dzielnicy północnej¹².

¹⁰ M. Ciechocińska, *Problemy ludnościowe aglomeracji warszawskiej*, Warszawa 1975 r., s. 68.

¹¹ A. Ciborowski, *Warszawa: o zniszczeniu i odbudowie miasta*, Warszawa 1969, s. 38.

¹² M. M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*, Warszawa 1972, s. 382 – 383.